

Tanja Petrović

ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Ljubljana
tanjape@zrc-sazu.si

ŽIVOT(I) NEPRIZNATOG REVOLUCIONARNOG PESNIKA I MORALNA EKONOMIJA POSTREVOLUCIONARNOG VREMENA

Sažetak: Članak osvetljava moralnu ekonomiju karakterističnu za postrevolucionarno vreme, u kojoj je beskompromisna posvećenost revolucionarnim idealima u društvenoj imaginaciji objekat istovremene fascinacije i podsmeha. Uprkos društvenoj zainteresovanosti za one koji nepokolebljivo veruju u revolucionarne ideale, oni obitavaju u simboličkom, ali i u materijalnom prostoru definisanom kategorijama marginalnosti, liminalnosti i iracionalnog. Članak se bavi stvarnom, književnom i filmskom biografijom Radoša Terzića (1931–1985), beogradskog boema, beskućnika i nepokolebljivog zagovornika „pravog“ socijalizma, društvene jednakosti i pravde, „ortodoksnog marksiste“ i nepriznatog revolucionarnog pesnika. Analizirajući literarne i filmske narative o Terziću i fragmente njegovih pesama, intervju a i sećanja na njega, u tekstu posebnu pažnju posvećujem vezi između revolucionarnog sa jedne strane i marginalnog i iracionalnog, sa druge, koja se razotkriva kroz mešavinu fascinacije i podsmeha, divljenja i cinizma te propitujem društvena značenja i funkcije ove veze.

Ključne reči: Radoš Terzić, Moma Dimić, Slobodan Šijan, moralna ekonomija, iracionalno, Milovan Danajlić, revolucija

1. Uvod: iz biografije nepriznatog revolucionarnog pesnika

U središtu ovog priloga nalazi se biografija, ona stvarna, životna, kao i ona ispričana kroz umetnička dela, Radoša Terzića (1931–1985), građanina Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije rodom iz sela Ivanovci u okolini Ljiga u Srbiji. Iz medijalizovanih fragmenta Terzićevog života – intervju a, fotografija, pesama – koji su učinjeni dostupnim ponovnim objavljivanjem u virtuelnom prostoru (v. Bajović 2008, 2016, Opačić 2014), što se može okarakterisati kao projekat svojevrzne medijske arheologije (Beronja 2021), može se sastaviti njegov (i dalje fragmentaran) životni put. Rođen je „u seoskoj porodici kao deveto neželjeno dete“, u devetoj godini je, kao „nazavršeno daće“ krenuo „trbuhom za

kruhom“¹, služio je gazdi devet godina, a onda, kad se završio Drugi svetski rat, krenuo je „na dobrovoljne radne akcije, a odmah potom i na kovački zanat u Beograd [...] kod privatnika“ koji ga je „krvoločno i krvopijski eksploatisao do konačnog onesposobljenja, jer od teškog i napornog rada kičma je stradala i pršljenovi“. Ostao je stoprocentni invalid, ali nikada nije ostvario pravo na invalidsku penziju (Bajović 2008). Bolovanje i trogodišnje lečenje u Risnu je, kako sam navodi, „iskoristio kao svoj univerzitet“, za „izučavanje marksizma i lenjinizma“. I kasnije je, kao invalid bez primanja, „nastavio izučavanje marksizma i iskovao sebe u revolucionara i revolucionarnog pesnika“ (*ibid.*). Umro je, kako se navodi u njegovoj kratkoj biografiji na portalu IMDB, „1985. godine u Beogradu, Jugoslavija“.

Radoš Terzić nikada nije objavio ništa od svoje revolucionarne poezije, iako mu je to bila velika želja. Uprkos tome, nije bio nepoznat beogradskim literarnim i umetničkim krugovima. Važio je za beogradskog boema, lualicu i „uzbudljivu ličnost“ (Bajović 2008). Bez stalnih primanja, socijalne zaštite, živio je na društvenoj margini, kao beskućnik, često ispod granice dostojanstva, doživljavao je nezainteresovanost institucija, i bio izložen nasilju i poniženjima. Terzić je, s druge strane, o sebi ustrajno govorio kao o nepokolebljivom zagovorniku „pravog“ socijalizma, društvene jednakosti i pravde, „ortodoksnom marksisti“ i nepriznatom, a i poslednjem, revolucionarnom pesniku.

Terzićeva teška materijalna situacija približava ga sudbini umetnika-boema koji su „u povijesti književnosti i kulture istovremeno predmet fascinacije i zazora“ (Protrka Štimec 2022: 211). Dok Rastko Petrović (1924: 3) u boemu vidi izraz slobode, „postavljene nasuprot građanskom životu u kojem se žive dužnosti i ambicije“ (prema Protrka Štimec 2022a: 74), Protrka Štimec kritična je prema ovakvoj „idealizaciji boemskog geta“ i upozorava da „svetli i nesebični život‘ tih ‘zadocnelih anđela na zemlji’, kako boeme poput Ujevića poetizira Petrović, zapravo je proizvod društvene nejednakosti koja takvim opisom ostaje skrivena“ (Protrka Štimec 2022a: 75). Terzić sa boemima, kako su ih razumeli „od Murgera dalje“, deli obitavanje u tranzitornom prostoru, i traženje statusa, „koji se ponekad trajno ne pronalazi, pa ova deklasirana klasa ostaje osuđena na podstanarstvo i beskućništvo, na ulicu i kavanu u kojoj nalazi zaklon“ (Protrka Štimec 2022: 212).

Iz perspektive jugoslovenske socijalističke revolucije koja je, kao što je istakao Predrag Brebanović u svom plenarnom predavanju na konferenciji *Književnost i revolucije* (Brebanović 2022), „manje jela, a više uhlebljavala svoju decu“¹, Terzićeva posvećenost socijalističkim idealima i njegova ekonomska marginalizovanost i život ispod praga dostojanstva izgledaju kao nepomirljivi. On i sam reflektira nad diskrepancijom između uslova svoje materijalne egzistencije sa jedne strane, i svojih moralnih principa i ideoloških ubeđenja sa druge, i za sebe kaže da je „na neki način, eto, na dnu društva, socijalni problem, a, po svojim vrednostima, unutrašnjim, intelektualnim i intuitivnim i kvalitetnim, ljudskim, trebao bih da budem na, da kažem, daleko većem nivou“ (Terzić u Bajo-

¹ Usp. tekst Predraga Brebanovića na stranicama ovog zbornika. Op. ur.

vić 2008). Sebe doživljava kao žrtvu „ostataka trulih kapitalističkih elemenata koji su, na žalost, ostali, a trebali su biti likvidirani ili u zadruge udruženi da im se ne ostavi pravo da nesmetano eksploatišu mlade ljude i uništavaju ih kao i ranije“ (*ibid.*).

Kontinuitet sa kapitalističkim obrascima o kome govori sam Terzić svakako je jedna od mogućih interpretacija njegovog položaja u jugoslovenskom socijalističkom društvu. U ovom prilogu želim, međutim, da pokažem kako je, osim ovog odnosa sukcesivnosti u kome radikalni prekidi nisu nužno značili potpuni nestanak određenih obrazaca, važno uzeti u obzir i sinhrono odnose zasnovane na međuzavisnosti i uzajamnosti, jer bez njih nije moguće razumeti ni „otpornost“ obrazaca koji su Radoša Terzića potiskivali na rub egzistencije i marginu društva, ali ni odnos između njegove nemogućnosti da se ostvari kao pesnik i njegovog bogatog literarnog i filmskog života koji ni u kom smislu nije doprineo poboljšanju njegovog materijalnog i simboličkog položaja. Radoš Terzić, naime, nije samo čovek sa margine društvenog života u socijalističkoj Jugoslaviji, on je i književni i filmski junak: pojavljuje se u romanu Milovana Danojlića *Kako je Dobrislav protrčao kroz Jugoslaviju* (1977), a glavni je lik romana Mome Dimića *Šumski građanin* (1982) koji je poslužio kao osnova za scenario za film Slobodana Šijana *Kako sam sistematski uništen od idiota* (1983). Dimić je svoj roman u velikoj meri zasnovao na pripovedanju Radoša Terzića; kako i sam kaže u kratkoj belešci na početku romana, „sve priče u ovoj knjizi nastale su zahvaljujući svedočenjima i poveravanjima Terzić Radiše, negdanjeg građanina sela Ivanovaca; bez toga ne samo da ne bi postojale nego bi to bile posve druge neke priče“ (Dimić 1982). Šijan se za lik i delo Babija Pupuške, što je drugo Terzićevo ime koje mu je nadenuo upravo Dimić, zainteresovao preko ovog romana i pretočio ga u filmski scenario. Terzić je u vreme nastanka filma bio još živ.

2. Nepriznati i nedovršeni pesnici iz „intelektualnog podzemlja“: od Dobrislava S. Radenovića do Radoša S. Terzića

Objavljen 1977. godine, roman *Kako je Dobrislav protrčao kroz Jugoslaviju* Milovana Danojlića bavi se plejadom karaktera iz „intelektualnog podzemlja“, među kojima je i Radoš Terzić. Danojlić, Terzićev zemljak, navodi dva stiha iz „obimnog, neobjavljenog, a prema nekim znacima i nepostojećeg životopisa *Kako su me idioti sistematski upropastili u životu*“ do kojih Terzić „naročito drži, uveren da su opasni po državni poredak: *Vreme za eksploatatore i eksploatisane promenilo se nije / Treba nova revolucija da se diže, nova krv da se lije*“ (Danojlić 1981: 17). Najveći deo romana posvećen je „malo poznatom i nepriznatom pesničkom delu Dobrislava S. Radenovića (1933–1970), učitelja iz Peći, književnika bez stalnog mesta boravka, nastavnika koji je službovao po Bosni, koji je sâm prodavao svoje knjige stihova, da na tom poslu i život izgubi“ (*ibid.*: 20). Danojlićeva istorija Dobrislavljeve sudbine predstavlja kritiku kulture koja temelji na prosvetiteljskim idealima i „opis smešne i beznadne vere u preporoditeljsku moć štampanih proizvoda, podsmeh naivnoj veri u Knjigu, rušenje gomile detinjastih iluzija, detinjasto-ruralnih faza u kulturi“ (An-

tonijević 1978: 5), i kritiku kulture koja se bavi autodidaktizmom umesto stvaralaštva. „Bez kulturne podloge“, piše Danojlić, „bez zasnovanosti u nasleđu, ništa se značajno stvoriti ne može. Samouci to ne znaju, pa nastoje da svoja zdanja postave u bezvazdušnom prostoru“ te u njihovim „naopako zamišljenim, ispuštenim i nedovršenim delima ništa nije uklopivo u važeće kulturne obrasce“ (Danojlić 1981: 11). Danojlićev je roman u velikoj meri samorefleksivan i autoironičan, jer Dobrislava razume kao simbol nedovršenosti čitavog društva. Time objašnjava i interesovanje za Dobrislava: „Dobrislavljev nas život veoma privlači, dok nas njegovi stihovi zanimaju kao tragovi preživljavanja, nada, težnji i zabluda jedne neizuzetne, a opet, po nečemu srodne nam duše. Neraščišćena, ta je duša uzorito ovdašnja, do srži domaća. Teško je odoleti iskušenju i ne proviriti u nju“ (*ibid.*: 22). Na ovu samorefleksivnost autor ukazuje i u kratkoj belešci na početku romana, u kojoj navodi da se „u ovoj knjizi govori o ličnosti koja je stvarno postojala“ i da „pisac prema toj, stvarnoj ličnosti, koja je mrtva, oseća ljubav i poštovanje, a govoreći o nekim njenim smutnjama i nedoumicama, govori pre svega o sebi“ (*ibid.*: 5).

Roman *Kako je Dobrislav protrčao kroz Jugoslaviju* možemo čitati kao samorefleksivan, ali jasno klasno definisan pogled na radikalne promene koje je na polju kulture doneo socijalizam, omogućivši da talas širenja školstva stigne, „pedesetih godina našeg veka, i onamo gde se od iskoni živelo nepismeno; poneseno njime, poneko bunovno seljače iznenada se trglo, otkinulo od svoje prirodne osnove, i našlo u čudu nevidenom. Pored poznatih dobrih strana, taj talas omogućio je da prosečnost i priglupost, vekovima bez prava glasa, dođu do izražaja, i da se, čak, počnu književno izražavati“ (*ibid.*: 21).

3. Odjeci 1968.

Literarni i filmski život Radoša Terzića/Babija Pupuške, takođe zvanog Če, snažno obeležen njegovom revolucionarnom poezijom i pogledima, neodvojiv je od specifične temporalnosti. Sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog veka u Jugoslaviji su period u kome, posle revolucionarnog doba Drugog svetskog rata i ubrzane izgradnje i modernizacije u godinama posle njega, dolazi do produbljivanja ekonomske krize i masovnog odlaska jugoslovenskih radnika u inostranstvo. To je, u isto vreme, period relativne stabilnosti, živahne popularne kulture, porasta životnog standarda, ali i porasta socijalnih nejednakosti (v. Archer, Duda i Stubbs 2016). Ovaj se period pamti kao „zlatno doba jugoslovenskog socijalizma“ u kojem jugoslovensko društvo razvija sopstvene obrasce masovne potrošnje (v. Duda 2014),² a dolazi i do komodifikacije revolucije i njenih vrednosti.

U ovakvim društveno-ekonomskim okolnostima oblikovani su narativi o revolucionarnom pesniku Radošu Terziću, ali je za njihovo razumevanje takođe važan i odnos

² I za jugoslovensko društvo i njegove „zlatne godine“ važi ono što Olga Shevchenko utvrđuje u svojoj studiji postsocijalističke Moskve: ideja o „zlatnom dobu“ se ne isključuje sa krizom i poteškoćama, niti je između njih moguće povući jasnu granicu (Shevchenko 2009: 70–71).

koji se u Jugoslaviji krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina oblikovao prema još jednoj revoluciji, tj. događajima iz 1968. godine. Pri tome se u ovim narativima ciničan i ironičan pogled ne fokusira toliko na estetskim dometima, koliko na samoj egzistenciji i biografiji „revolucionarnog pesnika“, određenim njegovim beskompromisnim insistiranjem na revolucionarnim vrednostima. Dimićev roman i Šijanov film mogu se čitati kao refleksija tog odnosa i daleko šire prisutnog postrevolucionarnog narativa o akterima revolucije u postrevolucionarnom vremenu kao pragmatičarima koji znaju šta rade s jedne strane i radikalnim idealistima koji zahtevaju i žele previše, sa druge, narativa koji i samu 1968. komodifikuje i trivijalizuje. Branislav Jakovljević u svojoj knjizi *Alienation Effects* (2016) ističe da je 1980-ih Slavoj Žižek pisao o šezdesetosmašima kao pokretu „koji je završio žalosnim scenama degenerisanih džankija, kvazi-pesnika i ostarelih hipija“ (Jakovljević 2016: 192) i da se sve to desilo ne uprkos radikalizmu ovog pokreta, već upravo zahvaljujući njemu. Prema Jakovljeviću, ovakvo Žižekovo nekritičko preuzimanje francuskih reakcionarnih pogleda na 1968. u to vreme moguće je objasniti činjenicom da je u jugoslovenskoj kulturi tada takva imaginacija bila uveliko stavljena u pogon i „priča o 1968 u jugoslovenskoj kulturi 1980-ih svodi se na proizvodnju slike o šezdestosmašima kao outsiderima, ekscentricima, i ciničnim korumpiranim karijeristima“ (Jakovljević 2016: 193).

U knjizi *Filmski letak 1976-1979*, Slobodan Šijan objavio je i tekst u kojem opisuje svoje motive za snimanje filma *Kako sam sistematski uništen od idiota*, kao i zaplete koji su snimanje pratili. U njemu objašnjava kako se sve više udaljavao od „velikih, vulkanskih tema“ koje su prema „opšteusvojenim kriterijumima čaršije“ bile preduslov za dobar film. Zato je, ističe, „odlučio da skupu mašineriju celovečernjeg igranog filma stavim u službu jedne žive ličnosti, da snimim filmsku biografiju, ali biografiju apsolutnog marginalca, beogradskog luzera i politklošara, beznačajne i nepoželjne osobe, Radoša Terzića – zvanog Če“ (Šijan 2009: 269). Tako je Radoš Terzić dobio centralno mesto u Šijanovom filmu, u kome ga glumi Bata Stojković, za koga Šijan piše da „nije nikako mogao da se pomiri sa time da svoju malenkost podredi tumačenju lika i dela jednog živog propaliteta. Potreba za veličanstvenim ulogama (pa makar se radilo i o malim ljudima) bila je duboko ukorenjena u našem glumcu. A uloga Babija Pupuške u sebi nije imala ničega veličanstvenog“ (*ibid.*). U filmu Babija Pupušku toliko potrese vest o smrti revolucionara i gerilca Ernesta Če Gevare da se potpuno identifikuje s njim i počinje propagirati, ili propovedati njegove ideje. Babi Pupuška nije, međutim, samo „marginalac, luzer i potklošar, beznačajna i nepoželjna osoba“, kako ga Šijan opisuje, već je i sam umetnik – pesnik, gorljivi zagovornik ideja socijalističke revolucije, toliko gorljiv da to prelazi granicu racionalnog. Sve tri ove karakteristike – umetničko delovanje Radoša Terzića, njegova beskompromisna privrženost revolucionarnim idealima, i njegovo iracionalno poistovećivanje sa tim idealima – skreću nam pažnju na odnos koji nije toliko odnos metonimije kao što sugerše Danojlić u svom romanu (gde se, podsmevajući se Dobrislavu, podsmeva pre

svoga sebi/nama), nego odnos uzajamnosti, definisan afektivnom i moralnom ekonomijom, a neodvojiv od materijalnih uslova u kojima te ekonomije funkcionišu.

4. Živeti od ideja: realna ekonomija postrevolucije

Život Radoša Terzića bio je obeležen ne samo beskompromisnim propagiranjem ideja socijalističke revolucije, jednakosti, solidarnosti, antiimperijalizma, nego i neprestanom borbom za poboljšanje svog materijalnog položaja i eventualni izlazak sa margine koja ga je, inače, proslavila: borio se, bezuspešno, sa državnom administracijom za priznavanje radnog staža i sticanje prava na invalidsku penziju, te sa svojom porodicom koja ga je razvlastila i sve nasleđe prepisala jednom od braće. Hranio se ostacima obroka u ekspres-restaurantima – prizor kako Terzić sastavi „i po dva ručka“ koji srećemo u Šijanovom filmu, ovako je prikazan u Dimićevoj knjizi:

Kad čovek u varoši ogladni i dođe u ekspres-restaurant, ili neku menzu, pogleda levo-desno i vidi gde su besna gospoda jela i ostavila pola. Priđeš polako, diskretno, i nastaviš. [...] Mnogi te zato popreko gledaju i zgražavaju se nad tobom (ja znam šta oni misle!). Drugi, opet, podruguju ili gađaju kočicama, ne bi li te zgađili. Samo me neki prijateljski opomene da je onu hranu pre mene, možda, jeo bolesnik s klicama, ili da je, ko zna, prethodno udario liz... Ali tu čovek stisne zube na srce, prikupi snagu, poveruje da ipak nije davno u svakoj kaši, pa i ako jeste – nek se podeli i pokusa ta dobra i zla sudbina zajednički! Inače bi jedni i dalje hranu bacali, a drugi bi umirali od gladi! (Dimić 1982: 8)

Terzić, uprkos pokušajima i naporima, nikada nije uspeo da objavi ni jedno svoje delo. Dok neki to objašnjavaju uslovima „u kojima se nalazio na margini društva“ (Anovosti 2017), njegov bi se položaj mogao objasniti i iz suprotne perspektive – da se na margini nalazio upravo zato što ni nije mogao da na osnovu svog stvaralaštva izgradi nikakav kapital, ni simbolički ni materijalni. Zato je odnos između „pravog“ Radoša Terzića i njegovih filmskih i literarnih impersonacija napet i dvosmislen – sa margine na kojoj se nalazio, Terzić je u svet umetnosti, pa i u istoriju, mogao ući isključivo kao književni lik ili filmski karakter, dakle isključivo kroz pogled ili reči drugog. Dragan Bajović piše da je „*Šumski građanin*“ knjiga o njemu, tako je, konačno, ovaj nepriznati, bespravno – kako gorko zvuči kad to sam za sebe kaže – revolucionarni pesnik, propovednik Marksovih ideja, izučavalac medicine i drugih teških nauka i zaljubljenik u Čevu revoluciju (Če Gevari je posvetio podužu poemu pisanu u desetercu), dobio ‘svoj’ roman i na taj način ušao u istoriju i pamćenje“ (Bajović 2008). Na ovaj ambivalentni odnos ukazuje i Šijan u svom filmu, koji se završava smrću Babija Pupuške, čije telo odvozi sanitet, dok na ispražnjenom ulici u poslednjem kadru filma vidimo „pravog“ Radoša Terzića. Taj ambivalentni odnos provejava i iz opisa filma *Kako sam sistematski uništen od idiota* na portalu IMDB, gde je Radoš Terzić upisan kao „glumac, poznat po filmu *Kako sam sistematski uništen od idiota* (1983)“ odnosno kao „pravi Babi“ (Terzić, IMDB).

Roman i film o Radošu Terziću, takođe, stoje u ambivalentnom odnosu sa tekстом na čije je autorstvo polagao pravo sam Radoš Terzić – sa autobiografskim romanom *Kako su me idioti uništili u životu*. Dragan Bajović ističe da jednom prilikom u Kraljevu Radoš Terzić

nemilosrdno je optužio Momu Dimića za plagijat i moralno ubistvo koje je ovaj, navodno, počinio pišući roman *Šumski građanin*. Do optužbi je došlo tek pošto su proglašeni dobitnici Oktobarske nagrade grada Beograda za 1982, među kojima i Dimić za roman *Šumski građanin*. „Nagrada je – kaže Terzić – moja, a ne njegova. To bih mogao i na sudu da dokazem, ali nemam pare za advokate, takse i veštake. Smrt fašizmu, sloboda narodu“, tom je krilaticom završavao svako svoje pismo i obraćanje javnosti, ako bi bilo koga da ga sluša. (Bajović 2016)

Bajović, dalje, navodi da „iz samog romana koji sam video u rukopisu, bukvalno u rukopisu pisanom hemijskom olovkom, teško da se bilo šta moglo nazreti od onoga što je objavljeno u romanu *Šumski građanin* Mome Dimića“ i zaključuje: „Eto, to je Babi Pupuška [sic!], kome je, kako rekoh, nadimak dao pisac Moma Dimić. Bio je, zaista, uzbudljiva ličnost, ali nikada nije bio pisac koga bi neko mogao pokrasti. Ustvari, nije ni bio pisac. U Beogradu, na Bermudskom trouglu, on je bio samo Če, dok ga Dimić nije proglasio Babi Pupuškom“ (*ibid.*).

Ovi ambivalentni ekonomski i moralni odnosi koji imaju jasnu klasnu dimenziju u jugoslovenskom su socijalizmu verovatno najizrazitije prikazani u dokumentarnom filmu Vojdraga Berčića *Devalvacija jednog osmijeha* (Berčić 1967). Film donosi priču o Arifu Heraliću, radniku Željezare u Zenici, čiji portret je iskorišćen za novčanicu od 1000 dinara, za šta je Heralić tražio novčanu nadoknadu, ali je nikada nije dobio. Izgubio je posao, razboleo se, propio i umro 1971. godine u dubokom siromaštvu, zaboravljen od države, njenih institucija i društva, iako je njegovo nasmejano lice na novčanici postalo jedan od najprepoznatljivijih simbola jugoslovenskog socijalizma (usp. Petrović i Hofman 2017). Problematika ljudi sa margine i materijalnih uslova njihove egzistencije okupirala je pažnju brojnih jugoslovenskih umetnika – ovde navodim samo nekoliko primera: ona je bila konstitutivna za filmsku poetiku „crnog talasa“ (v. Prejdová 2005); Rajko Grlić 1969. godine snima dokumentarni film *Svaki je čovjek dobar čovjek u rdjavom društvu* o sedmoro ljudi koji žive na društvenoj margini, a fotografski ciklusi Borisa Cvjetanovića iz 1980-ih godina poput *Ljudi iz šahta*, *Štrajk radnika u Labinu*, *Mesnička 6*, *Mama u zatvoru*, *Bolnica*, *Romsko naselje* posvećeni su životu marginalizovanih i nevidljivih.

5. Profesionalni pisci i revolucionarni pesnik

U intervjuu koji je dao Bajoviću Terzić povlači jasnu razliku između sebe kao revolucionarnog pesnika i „profesionalnih pisaca“ u čijim se delima i sam našao i tako „ušao u

istoriju“: „Ja sam doživeo da uidem u istoriju književnosti kao revolucionarni pesnik baš u toj knjizi Milovana Danojlića, mojeg seljaka i zemljaka, i da kažem, jedne vrste učenika. Samo, on je otišao drugim putem školaraca i profesionalnih pisaca, dok sam ja ostao kao revolucionarni pesnik, nepriznati gotovo, jer nisam stigao da objavim ništa svoje“ (Terzić u Bajović 2016). U romanu Mome Dimića Terzić pripoveda: „Jedino me prihvataju književni radnici i studenti. [...] I kažu mi da sam ja pravi revolucionarni pesnik, a da su oni samo administrativni činovnici, orlovi sasečenih krila i iščupane duše“ (Dimić 1982: 36).

Opozicija između revolucionarnog i profesionalnog pesništva na kojoj insistira Terzić, ukazuje na to da su oni koji beskompromisno veruju u ideale revolucije, pa i sama socijalistička revolucija, izvan domena profesionalnog, uobičajenog, pragmatičnog i praktičnog, dakle u domenu sa druge strane racionalnog, u kojem se nalazi i sam Terzić. Terzićev položaj ne definiše samo društvena i ekonomska marginalizovanost, već status samoukog, nedovršenog pesnika čijoj se umetnosti odriče vrednost i legitimitet (a često i postojanje). On ne obitava samo na ekonomskoj margini, nego i u „intelektualnom podzemlju“ o kojem piše Danojlić u svom romanu. U ovom kontekstu, Terzićeva samoukost i samoniklost i podsmeš koji prati ovakav njegov status ukazuju na povezanost između revolucionarnog i amaterskog – oba ova koncepta centralna su za jugoslovenski socijalizam i njegove vrednosti, ali se u doba u kome su društveni odnosi i hijerarhije stabilizovani, a socijalistička revolucija u velikoj meri komodifikovana, doživljavaju kao kulturno inferiorni i s one strane racionalnog. Zato se i Terzić, uprkos tome što ga njegovi ideali i ubeđenja čine bliskim herojskim subjektima jugoslovenskog socijalizma, nalazi izvan društvenog prostora definisanog statusom i kulturnom vrednošću, ali i izvan racionalnog, uređenog i običnog; on obitava u prostoru iracionalnog, prostoru fizičkih i mentalnih poremećaja. Mnogi autori upozoravali su na veliki filozofski i ontološki značaj ovakvih prostora; tako antropolog Mattijs van de Port u zaključku svoje knjige, sledeći Nietzschea, navodi da „slavljenje iracionalnosti koje se je događalo u ciganskim kafanama u Novom Sadu“ u devedesetim godinama 20. veka predstavlja pokušaj da se izađe iz okvira racionalnog i reprezentacijskog sveta i da je ulazak u sferu divljeg i iracionalnog omogućavalo dostup „znanju koje leži izvan dosega racionalnog“ (Van de Port 1998: 208; o kafani kao ontološkom relevantnom prostoru v. i Đorđević 2011, Protrka Štimec 2022a).

Pozicioniranje revolucionarnih ideala i života u skladu sa njima u prostor izvan dosega racionalnog nema samo filozofske i ontološke, već i moralne i političke dimenzije. To pozicioniranje neodvojivo je od afektivne i moralne ekonomije u kojima Terzićev status revolucionarne ikone i protagonista literarnih i filmskih narativa s jedne, i njegov marginalan i ponižavajući položaj sa druge strane nisu u konfliktnom i isključujućem odnosu. Naprotiv – margina je jedino mesto sa kojeg revolucionarni ideali mogu biti artikulisani i beskompromisno branjeni, dok se u središtu „normalnog“, uobičajenog i uređenog socijalističkog života pozicije pregovaraju kroz racionalne kategorije poput statusa, interesa, koristi ili prestiža. Iz tog središta se na marginu u kojoj je moguće živeti

revolucionarne ideale gleda sa interesovanjem i divljenjem, ali taj pogled nije nikada oslobođen od cinizma i podsmeha.

6. Zaključak: od postrevolucije do postsocijalizma

U središtu koncepta moralne ekonomije, koji je britanski istoričar Edward Palmer Thompson razvijao u tekstu *The moral economy of English Crowd* (1971), ali i u ranijim radovima (npr. Thompson 1968), nalaze se „društvene norme i recipročni odnosi koji reguliraju društveni život“ (Žitko 2021: 74). Kako ističe Mislav Žitko, moralna ekonomija nastupa kao „diskurs koji prati pobune i proteste“ (zbog previsokih cena hrane u Engleskoj u 18. veku), „kao legitimacija za potraživanja usmjerena prema očuvanju blagostanja stanovništva, seljaka i nadničara, u neposrednoj konfrontaciji s logikom tržišta“ (Žitko 2021: 75). Bazira se na ideji da je „seljačkim zajednicama zajednički niz normativnih pretpostavki o društvenim odnosima i ponašanju povezanih sa lokalnom ekonomijom: dostupnost hrane, cena osnovnih sredstava, sistem poreza, te delovanje solidarnosti, na primer“ (Little 2008). Götz (2015), s druge strane, ukazuje na produktivnost koncepta moralne ekonomije za razumevanje društveno-ekonomskih procesa u društveno-istorijskom kontekstu mnogo širem od Engleske 18. veka – na primer u pristupima koji osvetljavaju moralnu ekonomiju današnje socijalne države, humanitarizma, ili civilnog društva. Palomera i Vetta (2016) takođe ukazuju da se kroz perspektivu moralne ekonomije mogu povezati „razumevanja apstraktnijih i globalnih političko-ekonomskih procesa“ sa istorizacijom „svakodnevice i klasno određenih karakteristika konkretnog vremena i prostora“ (v. i Archer 2018).

Slučaj i biografija pesnika Radoša Terzića omogućavaju nam da epistemološko polje koncepta moralne ekonomije proširimo u još jednom pravcu – od naglaska na moralnoj *ekonomiji* (gde se moralna ekonomija vrednosno suprotstavlja političkoj ekonomiji), prema razumevanju moralne ekonomije kao dinamike odnosa između različitih društvenih grupa koju pokreću predstave o moralnosti i stavovi i afekti poput divljenja, srama, interesovanja, podsmeha, i koja se temelji na principima uzajamnosti i međuzavisnosti (v. i Petrović 2022). Ovako shvaćena moralna ekonomija može biti prizma za razumevanje istovremenog divljenja prema Terziću i fasciniranosti njegovom pojavom s jedne, i nezainteresovanosti za realne uslove njegovog života i ciničnog podsmeha njegovoj marginalnoj poziciji u društvu s druge strane. Ona osvetljava klasno uslovljenu percepciju ne samo društvenih odnosa, nego i temeljnih društvenih vrednosti: u toj ekonomiji revolucionarni ideali bivaju nužno prelomljeni kroz prizmu racionalnosti, pragmatičnosti, statusa i prestiža, a njihovi beskompromisni nosioci izloženi pogledu istovremeno punom divljenja i podsmeha.

Diskrepancija između uverenja Radoša Terzića i njegovog statusa i materijalnih uslova u kojima je živio nije samo konstitutivna za (post)revolucionarno stanje u socijalističkoj Jugoslaviji, nego i veoma važna za razumevanje nemogućnosti i ograničenja koji

proističu iz našeg sopstvenog, postsocijalističkog stanja. Nakon poraza socijalizma kao političkog projekta i tranzicijske paradigme kao trijumfa pragmatičnih i realističnih, od mešavine divljenja i podsmeha u pogledu na one koji beskompromisno veruju u ideale socijalističkog vremena najčešće su ostali samo podsmeh i cinizam. Lik Babija Pupuške u Šijanovom filmu *Kako sam sistematski uništen od idiota* – čoveka sa gerilskom beretkom sa petokrakom na glavi i značkama na reveru, vizuelno podseća na nekadašnje učesnike omladinskih radnih akcija, obučene u uniforme okićene brojnim amblemima radnih akcija, jugoslovenskim zastavama, bedževima sa likom Josipa Broza Tita i drugim simbolima socijalističke Jugoslavije. Oni se, kao i brojni posetioci Kuće cveća koji se redovno okupljaju ispred Muzeja Jugoslavije na Dan mladosti, doživljavaju kao anahroni, groteskni, izgubljeni i zaglavljani u vremenu i kvalifikuju kao jugonostalgicari (Adić 2013). Insistirajući na moralnoj i društvenoj vrednosti odnosa koji su definisali život i rad u jugoslovenskom socijalizmu, ovi se ljudi dobro uklapaju u model „post-socijalističkog subjekta“ kako ga opisuje Branislav Dimitrijević (2017), ističući da je on nesposoban za bilo kakvu intervenciju u smeru bolje budućnosti. Taj naivni subjekt, navodi Dimitrijević „žali za nečim što se nikada nije dogodilo. Ali to što se nikada nije dogodilo nije strukturisano kao neka zamišljena budućnost koja se još uvek nije dogodila, nego se nikada ni ne može dogoditi“ (Dimitrijević 2017: 39). Pritom je važno ne zaboraviti da naivnost koju prepoznajemo u „postsocijalističkom subjektu“ dolazi iz specifične temporalnosti – „iz vremena posle političke katastrofe“, iz života „nakon kraja političkog vremena i među ruševinama“ postsocijalističkih prošlih budućnosti (Scott 2014: 2; vidi i Koselleck 2004, Scott 1998, 2004); iz temporalnosti „postsocijalističke tranzicije“ odnosno, kako ističe David Scott, iz „globalnih političko-ideoloških uslova u kojima je utvrđena netolerantna i fundamentalistička verzija liberalizma koja cinizam čini ne samo prihvatljivim, nego nužnim delom takozvanih tranzicija“ (Scott 2014: 163). Zbog toga se, ako među ruševinama izgubljene socijalističke budućnosti vidimo „naivne (post)socijalističke subjekte“, moramo zapitati da li njihova naivnost uopšte postoji izvan moralne ekonomije definisane našim ciničnim pogledom, i da li je ona išta drugo do simptom naše sopstvene nemogućnosti da revoluciju danas zamislimo izvan područja marginalnog, liminalnog, naivnog i iracionalnog.

LITERATURA

- Adić, Vesna. 2013. „Nevidljivi poklonici: Dan mladosti u Muzeju istorije Jugoslavije“. U: *Muzeologija, nova muzeologija, nauka o baštini*. Ur. Angelina Milosavljević. Beograd/Kruševac: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu/Muzej u Kruševcu: 339.
- Anovosti. 2017. „Kako sam sistematski uništen od idiota: Omaž nekompletnom čoveku“. 22. 5. <https://anovosti.wordpress.com/2017/05/22/kako-sam-sistematski-unisten-od-idiota-omaz-nekompletnom-coveku/>. 3. 4. 2023.
- Antonijević, Damjan. 1978. „Pohvala gluposti, ne samo književnoj“. U: *Polja, časopis za književnost i teoriju* 24, 232–233: 5–7.
- Archer, Rory. 2018. „The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia“. U: *History and Anthropology* 29/2: 141–162.
- Archer, Rory, Igor Duda i Paul Stubbs, ur. 2016. *Social Inequalities and Discontents in Yugoslavia*. London: Routledge.
- Bajović, Dragan. 2008. „Pobunjeni književni junak“. U: *Locutio* 41/XI, 1. 5. <https://www.locutio.si/index.php?no=41&clanek=938>. 3. 4. 2023.
- Bajović, Dragan. 2016. „Pobunjeni književni junak“. U: *Krug*, 22. 11. <https://www.krug.rs/dok-hodam/1064-pobunjeni-knjizevni-junak/>. 3. 4. 2023.
- Berčić, Vojdrag. 1967. *Devalvacija jednog osmijeha*, Jugoslavija.
- Beronja, Vladimir. 2021. „Design for a Radical Democracy: ARKzin as a Visible Counterpublic in 1990s Croatia“. U: *Slavic and East European Journal* 65, 2: 291–313.
- Brebanović, Predrag. 2022. „Markove sablasti“ – plenarno predavanje na konferenciji *Književnost i revolucije*. Zagreb: Filozofski fakultet, 29. novembar.
- Danojlić, Milovan. 1981. *Kako je Dobrišlav protrčao kroz Jugoslaviju*. Beograd: BIGZ.
- Dimić, Moma 1982. *Šumski građanin: Roman u petnaest komada*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Dimitrijević, Branislav. 2017. „In-Between Utopia and Nostalgia, Or how the Worker Became Invisible on the Path from Shock-Worker to Consumer“. U: *Nostalgia on the Move*. Ur. Mirjana Slavković i Marija Đorgović. Beograd: Muzej Jugoslavije: 30–41.
- Duda, Igor. 2014. *Pronađeno blagostanje: Svakodnevní život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- Đorđević, Dragoljub. 2011. *Kazuj krčmo Džerimo: Periferijska kafana i okolo nje*. Beograd/Niš: Službeni glasnik/Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Götz, Norbert. 2015. „Moral economy: its conceptual history and analytical prospects“. U: *Journal of Global Ethics* 11/2: 147–162.
- Jakovljević, Branislav. 2016. *Alienation Effects: Performance and Self-management in Yugoslavia, 1945-1991*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Little, Daniel. 2008. „Moral economy as a historical social concept“. *Understanding Society*. <https://understandingsociety.blogspot.com/2008/07/moral-economy-as-historical-social.html>. 3. 4. 2023.
- Opačić, Dušan. 2014. „Radoš Terzić – poslednji jugoslovenski revolucionarni pesnik“. U: *Afirmator: časopis za umetnost i društvena pitanja*, 18. 7. <https://afirmator.org/rados-terzic-poslednji-jugoslovenski-revolucionarni-pesnik/>. 3. 4. 2023.
- Palomera, Jaime i Theodora Vetta. 2016. „Moral Economy: Rethinking a Radical Concept“. U: *Anthropological Theory* 16/4: 413–432.

- Petrović, Tanja i Ana Hofman. 2017. „Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy“. U: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)socialism and its Other*. Ur. Dijana Jelača, Maša Kolanović i Danijela Lugić. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 61–80.
- Petrović, Tanja. 2022. „Ponterosso i moralna ekonomija sećanja na jugoslovenski socijalizam“. U: *Ekonomija i književnost*. Ur. Marijana Hameršak, Maša Kolanović i Lana Molvarec. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 385–403.
- Prejdová, Dominika. 2005. „Lidé z okraje společnosti jsou hnací silou života na Balkáně. Rozhovor se Želimir Žilnikem“. U: *DO III revue pro dokumentární film* 3: 249–254. (srpski prevod intervjua: <https://www.zilnikzelimir.net/sr/interview/ljudi-sa-margine-drustva-su-pokretacka-sila-zivota-na-balkanu>).
- Protrka Štimatec, Marina. 2022. „Boema u avangardi: Ekonomija stvaralaštva i kapital“. U: *Ekonomija i književnost*. Ur. Marijana Hameršak, Maša Kolanović i Lana Molvarec. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 208–221.
- Protrka Štimatec, Marina. 2022a. „Politika tijela kasnog Ujevića“. U: *A(trakcija) Ujević: Avangarda, angažman i revolucija u delu Tina Ujevića*. Ur. Bojan Jović i Bojan Čolak. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 73–90.
- „Radoš Terzić“. IMDB. <https://www.imdb.com/name/nm1100562/>. 14. 3. 2023.
- Scott, David. 1998. *Refashioning Futures: Criticism after Postcoloniality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Scott, David. 2004. *Conscripts of Modernity: The Tragedy of Colonial Enlightenment*. Durham/London: Duke University Press.
- Scott, David. 2014. *Omens of Adversity: Tragedy, Time, Memory, Justice*. Durham/London: Duke University Press.
- Shevchenko, Olga. 2009. *Crisis and the Everyday in Post-Socialist Moscow*. Bloomington: Indiana University Press.
- Šijan, Slobodan. 2009. „1983. Kako sam sistematski uništen od idiota“. U: *Filmski letak 1976 – 1979*. (i komentari). Beograd: Službeni glasnik: 265–270.
- Terzić, IMDB. n.d. „Rados Terzic (1931-1985)“. <https://www.imdb.com/name/nm1100562/>. 3. 4. 2023.
- Thompson, Edward Palmer. 1968. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Thompson, Edward Palmer. 1971. „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“. U: *Past and Present* 50: 76–136.
- Van de Port, Mattijs. 1998. *Gypsies, Wars, and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Žitko, Mislav. 2021. „Prekarni život: Od političke do moralne ekonomije“. U: *Transformacija rada: Narativi, prakse, režimi*. Ur. Ozren Biti i Reana Senjković. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 47–80.

LIVES OF AN UNRECOGNISED REVOLUTIONARY POET AND THE MORAL ECONOMY OF THE POST-REVOLUTIONARY TIME

Summary: This essay sheds light on the moral economy that is characteristic of the post-revolutionary time, in which uncompromising devotion to revolutionary ideals is at the same time a subject of fascination and mockery in the society's imagination; although those who insist on these ideals attract public interest, they are situated in the realm of the marginal, the liminal, and the irrational. Specifically, the essay explores the actual, literary and cinematographic biography of Radoš Terzić (1931-1985), a Belgrade bohemian, homeless, a staunch advocate of "real" socialism, social justice and equality, an "orthodox Marxist" and unrecognised revolutionary poet. Analysing literary and film narratives on Terzić, fragments of his poems, interviews, and memories of him, the essay focuses on the link between the revolutionary on the one hand and the marginal and irrational on the other, revealed through a mixture of fascination and mockery, adoration and cynicism, and discusses the social significance and functions of this link.

Keywords: Radoš Terzić, Moma Dimić, Slobodan Šijan, moral economy, irrational, Milovan Đanajlić, revolution